

УДК 94(477.4)»1917/1921»:930

О.І. Погуляєв

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 РОКИ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Розкривається історіографічний аспект проблеми, аналізуються здобутки сучасної української історичної науки та визначаються перспективні напрямки подальшого дослідження стану національних меншин України у період Української революції. Представлено недостатньо вивчені питання.

Ключові слова: національні меншини, історіографія, Правобережна Україна, Українська революція.

Українська революція 1917-1921 рр. і відновлення національної державності України, її політичне і національно-культурне відродження дали могутній поштовх вивченню історії не тільки українського народу, але й інших етносів, що проживали на українських етнічних землях. Законодавчі акти Української Народної Республіки, зокрема Закон Центральної Ради й Ухвала Директорії про національно-персональну автономію заклали принципово нові юридичні норми і гарантії забезпечення прав національних меншин і задоволення їхніх потреб та послужили стимулом для відповідного наукового осмислення проблеми [58, с 17].

Першими українськими вченими у часи революції, які у своїх працях підняли питання про національні меншини та статус їх проживання в Україні, були Михайло Грушевський [14], Володимир Винниченко [9], Павло Христюк [71]. На їхню думку, будівництво української

державності неможливе без підтримки партій та громадських організацій нацменшин. Тому для М. Грушевського та В. Винниченка завдання врахування інтересів усіх народів України було одним із першочергових.

Цінним дослідженням революційної доби є праця М. Каржанського (Качанова), в якій він висвітлює історію та життя чехів і словаків Росії, значна частина яких проживала у Волинській губернії. Автор описує розселення чехів і словаків, їхнє соціальне та освітнє життя [26].

Вагомими джерелами вивчення історії національних меншин Правобережної України є статистичні бюлетені, в яких можна знайти цікаву інформацію стосовно переписів населення Київської та Подільської губерній та демографічні дані цих регіонів [45; 46]. Деякі відомості з соціально-економічного та суспільно-політичного життя народів України можна знайти у працях О. Доценка («Літопис Української революції») та Д. Дорошенка («Історія України 1917—1923»). Проте жодне з вищеназваних джерел не може бути фундаментальною базою для вивчення такої складної теми, як національні меншини Правобережної України у часи Української революції, бо вони є лише дотичними до неї. Це ж стосується і праць М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, О. Доценка та Д. Дорошенка. Ці праці дозволяють нам поринути в епоху тих подій та більш змістовно проаналізувати й охарактеризувати умови життя і розвитку нацменшин Правобережжя.

У радянській історіографії відомо небагато праць, присвячених вивченню національних меншин Правобережної України. Одним із перших українських радянських істориків, що досліджували революційні події в регіональних масштабах, був І.С. Зеленюк. У книзі «1917 рік на Поділлі» він описує політичну боротьбу за владу в часи Української Центральної Ради. Ця боротьба не оминула національні меншини, зокрема єврейську та польську [19]. Також варто відзначити тритомну «Громадянську війну на Україні (1918-1920 рр.)», яка вийшла у світ у 1967 р. В книзі зібрано величезну кількість матеріалів та документів часів революції, серед яких можна знайти цінні відомості для вивчення історії нацменшин Правобережної України [13].

Надзвичайно цікаву працю написав єврейський науковий, громадський та політичний діяч СІ. Гольдман. У своїй роботі автор прославляє Українську революцію, вважаючи, що саме українська влада могла гарантувати мирне співіснування євреїв та інших меншин в Україні. Гольдман дає об'єктивну та неупереджену оцінку діяльності єврейських політичних партій та організацій, засуджуючи їхню недовіру до українського уряду. З іншого боку, автор позитивно оцінює мобільність єврейської спільноти на політичній арені, що дозволило збудувати, хоча б на короткий термін, єврейську національну автономію в Україні [16].

Деякі відомості про німецькі поселення в Україні можна простежити у праці І.М. Кулинич «Українсько-німецькі історичні зв'язки», яка вийшла друком у 1969 р. [27]. М.К. Колісник, І.І. Компанієць, М.І. Куліченко доповнюють список радянських істориків, які займалися вивченням подій 1917-1920 рр. їхня тритомна праця може слугувати цінним джерелом дотичної інформації для вивчення історії національних меншин революційного періоду [66].

З падінням тоталітарного режиму та незалежністю України вивчення історії національних меншин отримало новий стимул. Поліетнічність населення та демократичні свободи вимагають нового погляду на події революції 1917-1921 рр. та їх вплив на життя нацменшин України. У 90-х рр. ХХ ст. з'являється ціла низка праць, які в певній мірі торкаються історії народів Правобережжя [30; 47; 48; 53; 56]. Оригінальним за своїм задумом є двотомний документальний довідник «Національні процеси в Україні» [51]. Його друга частина містить 280 назв документів і довідкових матеріалів про характер і зміст національних процесів в Україні у ХХ ст.

І. Самарцев [60], Б. Хандрос [68], В. Гусев [15], І. Погребінська [55], В. Сотниченко [62], В. Хитерер [69] зробили значний внесок у вивчення історії єврейської меншини в Україні. Проте найбільш помітними є дослідження єврейського історика О.Я. Наймана. Він надзвичайно змістовно розкриває життя євреїв у добу Української революції, детально аналізує діяльність єврейських партій та організацій і розкриває їхній внесок у державотворчі процеси в Україні [37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Надзвичайно захоплюючою є книга іноземного видавництва «Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective», в якій зібрана колекція з 23 нарисів. В основі збірника лежать матеріали конференції українсько-єврейських відносин, яка відбулась в Університеті

МакМастер у Канаді в 1983 р. Книга відображає динамічний і часто суперечливий характер конференції, матеріали якої охоплюють період з VII по XX ст., а окремий розділ присвячений єврейській національній автономії в Україні у добу Української революції [2].

За часів незалежності в Україні з'явилася велика кількість періодичних видань, які зосередили свою увагу на вивченні національних меншин, зокрема українських німців. М. Дмитрієнко, Б. Чирко [17], В. Сергійчук [61], М. Лутай [32], Д. Архирейський та В. Ченцов [4] намагалися з'ясувати вплив революційних подій на життя у німецьких колоніях. Цікаве поєднання висвітлення історії чеських та німецьких поселень на Волині вдалося Л. Потапчуку, В. Комару, О. Савчуку [57]. Надзвичайно корисними будуть дані наукового бібліографічного покажчика «Німці в Україні», який охоплює період з 1917 по 1941 р. [52]. Варто відзначити, що книжкова палата України з 1997 р. регулярно видає бібліографічну серію «Етноси України», в якій вже побачили світ збірники про загальні питання, а також про євреїв, поляків, татарів на інші народи України.

Більш ґрунтовно дослідили життя німецьких колоній на Україні І. Кулинич та Н. Кривець [28]. Всебічно описує історію українських німців М.В. Васильчук [8]. Змістовно та поетапно автор висвітлює всі аспекти життя німецької національної меншини та відбитки епох, в тому числі Української революції, на умови їх проживання поряд з українським народом. Цікаві матеріали знаходяться також у книзі «История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах». Ця праця багата на цінні відомості з життя німців на Правобережжі у революційний період [20].

Особливу увагу привертає робота польсько-німецького історика Франка Гольчевського «Німці та українці: 1914-1939 рр.» [1]. Книга видана німецькою мовою та дозволяє вийти за рамки лише української історіографії й поглянути на життя німецької меншини з точки зору її представника. Стрижневою думкою, покладеною в основу дослідження, стало бачення автором історії німецько-українських стосунків періоду 1914-1939 рр. як процесу послідовного розвитку певних ідей та «історичних міфів», що їх було вироблено обома сторонами на початку взаємин і які визначали їхній подальший перебіг і прагматичний зміст.

Не залишилася непоміченою чеська національна меншина: їй свої праці присвятили Л. Аза [3], І. Заславський [18], О. Воловик [10], ї. Гофман [12], Ю. Луцький [33], А. Хоренков [70]. Особливо цінним внеском у дослідження волинських чехів є науковий збірник «Велика Волинь» [72]. Історія чехів Волині привернула увагу О. Боряка, який знайомить читача з одним із основних чеських промислів - хмелярством [6; 7].

Активно розвивається вивчення польської національної меншини. Дослідженнями полоністики Правобережжя доби Української революції займаються О. Старух [63], Д. Малаков [35], В. Мазорчук [34].

Але найвагоміший внесок у вивчення українських поляків зробив О.Я. Калакура. У своїх працях автор розглядає життя польської нацменшини з усіх сторін, найбільшу увагу приділяючи етнополітичним процесам та поглядам поляків на Українську революцію [21; 23; 24; 25]. Надзвичайно цінною є монографія О.Я. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст.», у якій автор виклав результати етнополітологічного дослідження історичних, етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж XX ст. У монографії висвітлені етапи етнополітичної історії формування української полонії, демографічні та соціальні зміни в її складі, проаналізовані причини міжетнічних конфліктів та обґрунтовані пропозиції щодо подальшого вивчення розвитку польської людності в Україні [22].

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні дослідження національних меншин набирає все більшої популярності. Вивчення історії та культури національних меншин здійснюється у контексті політичного і культурно-національного життя українського народу [5; 36; 50; 59; 73].

На особливу увагу заслуговує монографія О.О. Рафальського, в якій він дослідив провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин України у XX ст. Домінуюче місце займає історіографічний аналіз праць, опублікованих після проголошення державної незалежності України. Виділені актуальні для науки і практики аспекти міжнаціональних відносин, правового захисту етнічних груп, які ще не дістали достатнього висвітлення в історичній та етнологічній літературі [58].

Великий пласт неопублікованої документальної інформації, що безпосередньо стосується історіографії національних меншин Правобережної України, містять архівні фонди, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівів м. Києва, Вінницької, Хмельницької, Житомирської, Київської областей.

Незаперечне інформаційне значення для розвитку науки, для постановки нових проблем, розгортання наукових обговорень і дискусій, підведення підсумків виконання науково-дослідних програм мають наукові форуми. Особливу цінність становлять матеріали тих конференцій, що присвячувалися розвитку історичної, етнологічної та інших наук, а також реальним етнопонаціональним процесам. Низка конференцій відбулися під егідою Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень імені І. Кураса Національної Академії Наук України, на яких серед інших розглядалися питання, безпосередньо пов'язані з історією національних меншин [67]. Традиційними стали регіональні наукові конференції, що проводяться осередками етнопонаціональних досліджень у Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Тернополі й інших містах та мають особливу наукову цінність для краєзнавства через зв'язок із відповідним регіоном [11; 29; 31; 49; 54; 64; 65; 67].

Отже, історіографія національних меншин Правобережної України у добу Української революції 1917-1921 рр. представлена досить великою кількістю праць, здебільшого статтями, які розкривають різні аспекти проблеми. Через дослідження національно-демократичного спрямування постійно проходить думка про те, що визвольні змагання і утворення УНР відкрили шанс для всіх народів України, в тому числі національних меншин, самовизначитися, відродити свої традиції, культуру, отримати правовий захист з боку держави.

Головна особливість новітньої історіографії нацменшин Правобережжя полягає в тому, що їй вдалося подолати ідеологічні стереотипи радянської доби, утвердити наукові підходи до оцінки Української Центральної Ради та її політики щодо національних меншин. Пріоритетне місце в дослідженнях відводиться суспільно-політичним, культурно-освітнім питанням розвитку євреїв і поляків; натомість життя інших груп, зокрема росіян, німців, чехів, їхнє ставлення до державотворчих процесів в Україні висвітлено недостатньо. Маловідомим залишається діяльність генеральних секретарств УНР з польських, російських, єврейських справ, а також національно-культурних товариств, органів преси та видавництв. Нерозкритим є питання про відношення національних меншин до встановлення радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Frank Golczewski *Deutsche und Ukrainer : 1914-1939*. - Paderborn : Ferdinand Schoningh Verlag, 2010. - 1085 s.
2. *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective*. Edited by Howard Aster and Peter J. Potichnyj. - Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1990. - 531 p.
3. Аза Л. Чехи // *Етнічний довідник*. Ч. II. Етнічні меншини в Україні. - К. : Фенікс, 1996. - С 166-168(A).
4. Архирейский Д.В., Ченцов В.В. *Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики // Вопросы германской истории*. Сб. науч. трудов. - Днепропетровск, 2001. - С. 7.
5. Биков О.М. *Права та свободи національних меншин України у ХХ столітті / О. М. Биков // Вісн. Одес. ін-ту внутрішніх справ*. - 2007. - № 1. - С 27-32.
6. Боряк О. Євген Рихлік про історію чехів на Волині / О. Боряк // *Україна : етнокультурна мозаїка*. - К., 2006. - С 226.
7. Боряк О. Чеське хмелярство на Волині / О. Боряк // *Україна : етнокультурна мозаїка / О. Боряк*. - К., 2006. - С 200.
8. Васильчук В.М. *Німці в Україні : історія і сучасність (друга половина XVIII - початок ХХІ ст.) / В.М. Васильчук*. - К., 2004. - 341 с
9. Винниченко В.К. *Відродження нації: в 3 ч.* / В.К. Винниченко. - Київ-Відень : Дзвін, 1920.
10. Воловик О.В., Рішан Н.А. *Чехи на Вінниччині // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність*. - Житомир, 1998.
11. Гончаров О. *Національні меншини України в дослідженнях учених історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / О. Гончаров // Етнічна історія народів Європи: зб. наук, праць*. - К, 2005. - № 18. - С 80-86.
12. Гофман іржі. *Чехи на Волині. Основні відомості.* / іржі Гофман. - Прага, 1998. - 32 с
13. *Гражданская война на Украине (1918-1920): Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн.* - Т. 1, кн. 2. - К., 1967.-922 с.

14. Грушевський М.С. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк-Львів-Торонто-Мюнхен, 1992.-С 138.
15. Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У : місце у політичному житті України (1917-1921). - К., 1996.-132 с
16. Гольдман СІ. Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920 / СІ. Гольдман. - Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. - 138 с
17. Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні : Історія і сучасність // Віче. - 1992. - Серпень.-С 135-147.
18. Заславський І. Волинські чехи : маловідомі сторінки історії // Вітчизна- 1998. - С 147-149.
19. Зеленюк І. С 1917 рік на Поділлі /І. С Зеленюк. - Львів: Каменяр, 1966. - 168 с
20. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах / под. ред. А.А Дынгес. - Донецк : Апекс, 2007. - 311 с.
21. Калакура О. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917-1939 роках // Спеціальні галузі історичної науки : Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. - К., 1999. - С 175-180.
22. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. - К. : Знання України, 2007. - 508 с
23. Калакура О. Поляки на землях України : ментально-етнографічний портрет ХХ століття // Наукові записки. - К.: ШІЕНД, 2006. - Вип. 30, кн. І. - С 173-186.
24. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки. - К. : ШІЕНД, 1999.-Вип. 8, -С 103-109.
25. Калакура О.Я. Ставлення польської меншини до УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. -К., 1999. - Вип. 5. - С 126-135.
26. Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России : по неизведанным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). - М. : Змії, 1918. - С 138.
27. Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. - К., 1969. - 286 с
28. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. - К. : Інститут історії України НАН України, 1995. - 272 с
29. Лазарович М. Етнодемографічна специфікація та соціально-професійна стратифікація національних меншин на Україні напередодні національної революції 1917-1921 рр. / М. Лазарович, Н. Лазарович // Українська думка : минуле, сучасне, майбутнє : Щорічник. - Вип. 17. - Тернопіль, 2012. - С. 72-89.
30. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради. Історичний нарис. - К.: б. в., 1999. - 329 с.
31. Лозовий В.С., Нестеренко В.А. «Просвіти» на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) / Упоряд. М. Мошак, В. Лозовий. - Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», Історико-культурологічне Подільське Братство, 1996. - С 28-40.
32. Лутай М. Німці на Волині / М. Лутай // Кожному мила своя сторона (краєзнавчі нариси про видатних людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї населення краю) / упоряд. : Л.І. Бондарчук та ін. - Житомир, 1997,-С 83-85.
33. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917-1918 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педуніверситету : Історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 1999. - Т. 3 (5). - С 275.
34. Мазорчук В. Українські поляки : історико-хронологічний нарис / В. Мазорчук, В. Павлюк // Вісн. Ін-ту досліджень діаспори. - 2007. - Т. 13, ч. 1. - С 36-42.
35. Малаков Д. Поляки в Києві у ХХ столітті / Д. Малаков // Пам'ять століть. - 2005. - № 6. - С 98-103.
36. Міронова І.С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник / І.С Міронова. - Миколаїв - Одеса : ТОВ ВІД, 2006. - 305 с
37. Найман О. Єврейські партії та об'єднання (1917-1925 рр.): Монографія. - К., 1998. - 190 с
38. Найман О. Халуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения. - Вып. 2. - Запорожье, 1998.
39. Найман О.Я. Громадсько-політична діяльність єврейських організацій в Україні доби Центральної Ради // Єврейське населення Півдня України : історія та сучасність. - Запоріжжя, 1997.
40. Найман О.Я. Діяльність єврейських партій доби Центральної Ради // Пам'ять століть. - 1998. - № 6.
41. Найман О.Я. Єврейські організації України напередодні революції 1917 року // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21-22 серпня 1995. - К., 1996.
42. Найман О.Я. Єврейські партії України після лютневої революції 1917 року // Євреї України та держава Ізраїль. - К. : ВІПОЛ, 1998.
43. Найман О.Я. Історія євреїв України / О.Я. Найман. - К.: Ін Юре, 2003. - 496 с, іл.
44. Найман О.Я. Міністерство єврейських справ УНР // Хроніка 2000. - 1988. - № 23-24.
45. Население Киевской губернии: Перепись 1920 г. : (Стат. таблицы) // Статистичний бюлетень. - 1922.-№2.-С. 17-21 ; №4.- С. 34-36.
46. Населення міст Подільської губернії по перепису 1920 р. : (Демогр. статистика) // Бюлетень Подільського губернського статистичного бюро. - 1922. - № 1 (15). - С 3.

47. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів і матеріалів / ред. І. Ф. Курас. - К. : Наукова думка, 1994. - 560 с
48. Національні відносини на Україні : Запитання і відповіді [Текст] / В.А. Беспалий, С.П. Бритченко, В.М. Брідин [та інші]; за ред. М.О. Шульги. - К. : Україна, 1991. - 238 с
49. Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : Наук. зб. : Праці Житомирського науково-краєзнавчого т-ва дослід. Волині. - Житомир, 1998.
50. Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович, О. Галенко та ін. - К.: ІПЕІНД, 2000. - 358 с
51. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляховицький, В.Ф. Панібудьласка ; За ред. В.Ф. Панібудьласки. - К.: Вища школа, 1997. - Ч. 1. - 583 с, Ч. 2. - 704 с
52. Німці в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажчик (1917-1941 рр.) / уклад. : Н.Л. Македон. - К. : Кн. палата України, 1998. - 180 с
53. Орлик В.М. Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.). - Кіровоград, 1998.
54. Панчук М.І. Национальные отношения в Украине в ХХ веке : сб. документов и материалов / М.І. Панчук, И.Л. Гошуляк, С.С. Диброва. - К. : Наук. думка, 1994. - 560 с.
55. Погребинская И. Документы по истории еврейских политических партий и молодёжных организаций в архивах г. Киева : (краткий темат. обзор) // Євреї в Україні : історія, культура, традиції. - К. : Нац. академія наук України ; Ін-т нац. відносин і політології, 1997.
56. Поділля / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. - К.: Вид. НКЦ «Доля», 1994. - 504 с
57. Потапчук Л., Комар В., Савчук О. З історії чеських та німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». - Т. 18. - Житомир : Волинь, 1998. - 226 с
58. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті : Історіографічний нарис. - К. : Поліс, 2000. - 447 с - Бібліогр. : с 390-444.
59. Рябошапка С. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) / С. Рябошапка. - Л., 2000.-483 с
60. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І.Г. Самарцев // Укр. іст. журн. - 1994. - № 4. - С 27.
61. Сергійчук В. Українські німці / Молодь України. - 1992. - 21-23, 30 квітня.
62. Согниченко В. Єврейське землеробство в Україні : деякі аспекти історичного досвіду // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. - К., 2000. - Вип. 10. - С 200-209.
63. Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». - Чернівці. 16-18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. - Чернівці, 2001. - Т. 2. - С. 237-242.
64. Трофименко К.В. Вірменська етнічна меншина з часів появи на Поділлі / К.В. Трофименко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. - 2005. - Вип. 32. - С 215-219.
65. Україна у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900-1939). - К.: ІЗМН, 1997. - 448 с
66. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. [Текст] : у 3-х т. / [М.К. Колісник, І.І. Компанієць, М.І. Куліченко [та ін.]] ; редкол. А.Д. Скаба (голова) [та ін.] ; Ін-т історії партії ЦК КП України, Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КППС. - К. : Політвидав, 1967 -Т. 1. - 1967. - 472 с : іл.
67. Устименко В. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917-1920 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. - Вип. 6. - К.: Інститут історії України НАН України, 2011. - 432 с
68. Хандрос Б. Подольське местечко // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали [Другої міжнарод.] конференції, 8-9 грудня 1994 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. - К. : Асоц. юдаїки України, 1995. - С. 204-205.
69. Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI-XX веков в киевских архивах. - М. : Мосты культуры. - К. : Ин-т иудаики, 2001. - 219 с.
70. Хоренков А. Волинські чехи. Картина з життя переселенців у 1862-1947 рр. // Житичі. - 2002. - № 5. - С. 7.
71. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали : у 4 т. / П. Христюк : Український Соціологічний Інститут, 1921—1922.
72. Чехи на Волині : історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». - Т. 24. Житомир - Малин.-2001.
73. Чорний С Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. - К. : ДНВП «Картографія», 2001. - 88 с